

DIALOG JAKO MEDIUM TOŻSAMOŚCI

Przegląd Środkowo-Wschodni, 2, 2017
ISSN 2543-618X

Iryna Kononenko

Uniwersytet Warszawski
kononenko@wp.pl

Obraz świata w polskiej i ukraińskiej frazeologii

W artykule jest rozpatrywana jedno z podstawowych zagadnień w lingwistyce współczesnej – językowy obraz świata. Są to badania na podstawie polskiej oraz ukraińskiej frazeologii. Dodane są także przykłady z innych języków w kolejności decydującej o charakterystykach światopoglądu. Kontrastywny charakter pracy pomaga podkreślić specyfikę obrazu świata każdego z narodów, z uwzględnieniem lingwistycznego fenomenu wspólnego dla obu społeczeństw.

Słowa kluczowe: obraz świata, frazeologia, polski, ukraiński, kontrastywny

Pojęcie obrazu świata jest jednym z podstawowych we wszystkich naukach humanistycznych – w filozofii, historii, kulturologii, lingwistyce, literaturoznawstwie, etnografii itp. Ważnym kierunkiem badań jest nauka o językowym obrazie świata, rozpatrywanym jako interpretacja rzeczywistości, która zawiera się w języku i przekazuje zespół sądów o świecie¹. Podstawy analizy czynnika ludzkiego w procesach językowych są oparte na ideach W. von Humboldta, J. Baudouina de Courtenay, O. Potebni, H. Steinthala, W. Wundta, A. Wierzbickiej i wielu

¹J. Bartmiński, *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*, [w:]: J. Anusiewicz, J. Bartmiński (red.), *Językowy obraz świata*, Lublin 1990, s. 110.

kontynuatorów ich myśli². Według Potebni język to sposób duchowego zjednoczenia etnosu, cecha, na podstawie której poznajemy naród, a jednocześnie jedyny i bezdyskusyjny warunek istnienia narodu³.

Można mówić nie tylko o odzwierciedleniu w języku sposobu rozumienia świata tego czy innego narodu, ale również o ogólnoludzkich, uniwersalnych wyobrażeniach o świecie, na przykład o systemie europejskich wartości, o słowiańskim dziedzictwie, które znajdują swoje odbicie w spokrewnionych lub niespokrewnionych językach. Obraz świata jest charakterystyczny dla każdego człowieka i przejawia się w jego mowie i zachowaniu.

Analiza lingwokulturologiczna zakłada zarówno badania odrębnego języka, jak i porównanie materiału zaczerpniętego z różnych języków. Perspektywiczne wydaje się w tym kontekście zestawienie obrazów świata Polaków i Ukraińców – narodów, które są ze sobą ściśle związane, a jednocześnie każdy ma swój ewolucyjny szlak. Narodowy sposób rozumienia świata przejawia się na różnych poziomach systemu językowego, jednakże priorytetowe w definiowaniu etnolingwalnego myślenia są leksyka i frazeologia. Szczególnie frazeologia stanowi odbicie wielkiego historyczno-kulturowego okresu rozwoju narodów i ich języków⁴.

We współczesnym językoznawstwie za frazeologizm (jednostkę frazeologiczną, zwrot frazeologiczny, frazem) uważa się leksyko-grama-

²Np. W. von Humboldt, *O myśli i mowie*, tłum. E. M. Kowalska, Warszawa 2002; A. A. Потєбня, *О некоторых символах в славянской народной поэзии*, [w:] A. A. Потєбня, *Слово и миф*, Москва 1989; J. Anusiewicz, *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*, Wrocław 1995; Н. И. Толстой, *Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике*, Москва 1995; I. O. Голубовська, *Етнічні особливості мовних картин світу*, Київ 2004; A. Wierzbicka, *Słowa klucze. Różne języki – różne kultury*, Warszawa 2007; В. В. Жайворонок, *Українська етнолінгвістика: нариси*, Київ 2007; J. Bartmiński, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin 2009.

³A. A. Потєбня. *Мысль и язык*, Киев 1993, s. 187.

⁴I. Kononenko, *Українська та польська мови: контрастивне дослідження* / I. Kononenko, *Język ukraiński i polski: studium kontrastywne*, Warszawa 2012, s. 289–352.

tyczną jedność składającą się z dwóch lub więcej komponentów, która stanowi semantyczną całość i jest niepodzielna składniowo. Jednostki frazeologiczne są ściśle powiązane ze stałymi związkami wyrazowymi i przysłowiami, które charakteryzuje podobieństwo do zwrotów frazeologicznych, a jednocześnie odmiennosc w wielu aspektach.

Baza frazeologiczna języka polskiego i ukraińskiego obfituje w konstrukcje o różnych strukturach i znaczeniach. Część z nich jest zbieżna ze względu na pochodzenie i nie różni się znacznie w obu językach, przez co stanowią klasę wspólnych wyrażen. Druga, znacznie większa od pierwszej, zawiera frazeologizmy rozbieżne w obu językach w zakresie struktury przy analogicznym doborze komponentów lub różniących się częścią komponentów, motywacją danego zwrotu. Trzecia część stałych zwrotów jest całkowicie rozbieżna w obu językach.

Przeprowadzenie analizy językowego obrazu świata Polaków i Ukraińców zawartego we frazeologii jest mocno utrudnione poprzez brak dwujęzycznych słowników frazeologicznych. Co więcej, istniejące polsko-ukraińskie i ukraińsko-polskie słowniki są niewielkie i rzadko zawierają stałe zwroty. Podstawowym materiałem do badań są zatem jednojęzyczne słowniki frazeologiczne⁵. Jednocześnie warto podkreślić, że nawet podstawowe, akademickie wydania leksykograficzne języka polskiego i ukraińskiego nie rejestrują wszystkich jednostek należących do frazeologicznych zasobów (poza uwagą leksykografów znajdują się takie zwroty jak np.: *od dawien dawna, upaść jak długi, aby dzień do wieczora, dotrzymać kroku; бавитися як кішка з мишкою, фіга з маком, друге дно, бити по гаманцю*). Ważnym źródłem materiału stały się korpusy języka polskiego i ukraińskiego⁶. Na przykład w korpusie języka ukraińskiego zarejestrowano zwroty, które nie znalazły się w słownikach frazeologicznych: *миша перед бурею, вішати локишину*

⁵ *Словник фразеологізмів української мови*, ред. В. О. Винник, Київ 2003; *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, oprac. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, Warszawa 2007.

⁶ nkjp.pl; www.mova.info.

на вуха, задати задачу, як гарячі пиріжки itp. Jednakże również korpusy na dzień dzisiejszy nie są dostatecznie rozbudowane i czasami nie rejestrują nawet popularnych wyrażen (znikać z horyzontu; сміятися на всю губу, помішалоя в голові). W związku z tym materiał do badań został rozszerzony o zasoby internetu, a także przykłady z literatury pięknej i prasy.

Istotnym aspektem poznania charakteru językowego obrazu świata jest badanie procesów tworzenia jednostek frazeologicznych, wyjaśniania podstawy motywacyjnej idiomu, tzn. jego formy wewnętrznej. Część stałych zwrotów w obu badanych językach ma jasną motywację, która jest oparta na spostrzeżeniach dotyczących życiowych realiów i ich obrazowego przemyślenia. Na przykład wyrażenia *stary wróbel* // *старий горобець* są zbudowane na obserwacji tych ptaków (zachowanie młodego i doświadczonego wróbla znacznie się różni) [por. również *być jak pączek w maśle; падати як камінь*].

Jednakże treść formy wewnętrznej jednostek frazeologicznych może być uświadomiona jedynie przez użytkowników języka narodowego. Na przykład tylko Polak jest w stanie bez zastrzeżeń zrozumieć obrazową treść frazeologizmu *nosić koszulę w zębach* (tzn. „być małym dzieckiem”) [por. ukr. *нішукі під стил ходуму*]. Z jednej strony takie przykłady wykazują światopoglądowe fenomeny, z drugiej stanowią problem w dialogu międzykulturowym.

Część dawnych frazeologizmów utraciła w pewnym stopniu lub całkowicie motywację (formę wewnętrzną), na podstawie której zostały stworzone, np. *robić kogoś na szaro, śmiać się jak głupi do sera; на руку ковінька, спіймати на гарячому*. Frazeologizmy, w których zatarła się motywacja, stają się podstawowym przedmiotem badań etymologii frazeologicznej, której rezultaty powinny być zamieszczone w słownikach. Wyznaczenie pochodzenia polskich i ukraińskich frazemów⁷ jest trudne

⁷ M. Basaj, D. Rytel, *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*, Wrocław 1982; O. С. Юрченко, *Формування фразеологічного фонду української літературної мови (кінець XVIII – поч. XIX ст.)*, Харків 1984; А. Івченко, *Українська на-*

przede wszystkim dlatego, że takie jednostki mają mówiony charakter i często nie są zarejestrowane w dawnych źródłach pisanych. Trudności w odtworzeniu sposobów konstruowania zwrotów i niejednoznaczność ich pochodzenia stały się przeszkodą w stworzeniu słowników etymologicznych polskiej i ukraińskiej frazeologii. Perspektywicznym kierunkiem w leksykografii jest również przygotowanie etymologicznego słownika frazeologicznego języków słowiańskich.

Ze względu na pochodzenie polskie i ukraińskie frazemy dzielą się na rodzime i zapożyczone. Do rodzimych należą wyrażenia, które zostały odziedziczone z indoeuropejskiego lub prasłowiańskiego języka, lub rozwinęły się na własnym, tzn. polskim i ukraińskim, gruncie. Narodowy obraz świata zawiera w sobie część inwariantną wspólną z innymi językami oraz część specyficzną.

Oczywiście frazeologizmy funkcjonowały jeszcze za czasów języka praindoeuropejskiego. Jest także zrozumiałe, że nie zachowały się pamiętki pisemne z tamtych czasów, a frazeologiczne zasoby Indoeuropejczyków mogą być rekonstruowane jedynie za pomocą metody porównawczo-historycznej. Idiomatyzacja starych zwrotów może być spowodowana dawnymi wierzeniami. Internacjonalnymi frazeologizmami są np. *wstać lewą nogą* // *встати з лівої ноги*. Jeszcze za czasów antycznych uważano, że prawa część ciała jest związana z sukcesem, czystością, ze wszystkim, co pozytywne (por. *prawda, prawo; правда, право, правильний*), a lewy bok – z przeciwnymi zjawiskami, por. ang. *get out of bed with left leg*, fr. *se lever du pied gauche*. Te wyobrażenia zostały utrwalone przez Słowian w pogańskich, a następnie chrześcijańskich wierzeniach. Zwroty podobne do frazeologizmów *być w siódmym niebie* // *бути на сьомому небі* istnieją w wielu językach świata, co jest związane z dawnymi wyobrażeniami o budowie świata (to wyrażenie pojawiło się w traktatach starożytnych Greków, w Biblii,

родна фразеологія: ономаціологія, ареали, етимологія, Харків 1999; W. Chlebda, *Elementy frazematyki: Wprowadzenie do frazeologii nadawcy*, Lask 2003.

Koranie i Talmudzie)⁸. Często frazeologizmy stanowią jedyne świadectwo wyobrażeń o otaczającym świecie ówczesnych mieszkańców Europy i częściowo Azji. Por. również wyrażenia typu: pol. *wodzić za nos* // ukr. *водити за ніс* // ros. *водитъ за нос* // niem. *an der Nase herum* // ang. *lead somebody by the nose*; pol. *brać byka za rogi* // ukr. *брати бика за роги* // fr. *prendre le taureau par les cornes*; pol. *ni ryba, ni mięso* // ukr. *ні риба ні м'ясо* // białorus. *ні рыба ні мяса* // ang. *neither feish nor fiesz* // niem. *Nich Fisch nich Fleisch*. Jak widać, niektóre zwroty funkcjonują na przestrzeni kilku tysięcy lat i są dowodem nie tylko na wspólną historię różnych narodów, ale również uniwersalizm fenomenów determinowanych kulturowo.

Mentalność narodowa jako typ świadomości Polaków i Ukraińców wyrasta ze wspólnych korzeni wspólnoty słowiańskiej. Cechy językowego świata Słowian są związane z długim etapem wspólnego rozwoju cywilizacyjnego. Zjawiska zachodzące w języku polskim i ukraińskim świadczą o wspólnej dominancie w postrzeganiu świata przez Słowian, por. wyrażenia ze słowami *sokół* // *сокіл, мак* // *мак, липа* // *луна* itp.

Jednocześnie można zaobserwować pewne różnice mentalnych stereotypów narodów słowiańskich i użytkowników innych języków europejskich, por. np. niemożliwe dla Słowian porównania: ang. *to be drunk as an owl* // *być pijanym jak sowa*; ang. *as American as apple pie* // *amerykański jak szarlotka*; fr. *boire comme une dreneuille* // *pić jak żaby*.

Część frazeologizmów o wspólnym słowiańskim pochodzeniu jest związana z pogańskimi wierzeniami. Postacią centralną słowiańskiego i bałtyckiego pogańskiego panteonu był Perun – bóg potężnych sił nieba, błyskawicy i gromu, a także wojny (o czym pisano również w *Powieści minionych lat*), por. w języku ukraińskim *Перунів день*, *Перунів тиждень*, *Перунова н'ятниця*; przestarzały obecnie zwrot *метати перуни*, który jest ekwiwalentem zwrotu *метати громи та блискавки*. W języku polskim *piorun* to „grom”, który jest używany we frazeologi-

⁸ А. К. Бирих, В. М. Мокиенко, Л. И. Степанова, *Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник*, Санкт-Петербург 2001, с. 399–400.

zmach *do Pioruna* itp. Z czasów pogańskich zachowały się także takie idiomy jak np. *wbić klin // вбити клин; oko za oko, ząb za ząb // око за око, зуб за зуб*.

Jak zaznacza L. H. Skrypnik z języka prasłowiańskiego przeszły przede wszystkim zwroty frazeologiczne, „które są skoncentrowane wokół nazw części ludzkiego ciała”⁹, por. np. *zwiesić nos // вішати ніс* itp. Jednocześnie część frazeologizmów ze słowami z zakresu tej grupy leksykalno-semantycznej istotnie różni się w językach słowiańskich, szczególnie ma to miejsce w języku polskim i ukraińskim, por. np. zwroty ze słowami *głowa // голова //, nos // ніс, serce // серце* itp.

Okres, w którym nastąpiło rozgałęzienie wspólnego języka prasłowiańskiego na odrębne języki albo grupy języków, charakteryzuje się dużą ilością frazeologicznych zapożyczeń, kalek, które były przetłumaczone dosłownie lub z niewielkimi zmianami. Wspólne dla wszystkich języków stały się biblizmy, które weszły do użytku na terenach słowiańszczyzny dzięki możliwości korzystania ze wspólnego dla nich języka cerkiewnosłowiańskiego, stworzonego przez Cyryla i Metodego, por.: *od Adama i Ewy // від Адама і Єви; posypać głowę popiołem // пошпачити голову попелом*. W czasie kształtowania się języków narodowych do Słowian trafiły frazeologiczne mitologizmy (starogreckie i łacińskie), por.: *węzeł gordyjski // гордіїв вузол; robić z muchy słonia // робити з мухи слона*. Frazeologiczne biblizmy i mitologizmy wchodziły w zakres językowych elementów, które łączą w sobie słowiański i ogólnoeuropejski świat językowy.

Podobieństwo struktury leksykalnej i semantyki wielu słowiańskich frazeologizmów nie zawsze świadczy o powstaniu tych zwrotów we wspólnej epoce historyczno-kulturowej, ale o późniejszych kontaktach międzyjęzykowych. Niestety dokumentalna baza podobnych „przejsć” z jednej mowy do innej jest dość ograniczona, co nie pozwala na jednoznaczne określenie etymologii zwrotu. Istnienie wspólnych zasobów polskich i ukraińskich frazeologizmów można wyjaśnić nie tylko po-

⁹ Л. Г. Скрипник, *Фразеологія української мови*, Київ 1973, с. 149.

przez ich indoeuropejskie lub ogólnosłowiańskie pochodzenie, jednakowymi źródłami zapożyczeń, ale również warunkami bytowania na wspólnym czy sąsiedzkim terytorium, por. myśl, że „w tradycyjnie dwujęzycznym środowisku ukraińskiej i polskiej szlachty kształtowały się i utrwały zwroty frazeologiczne, które następnie przeszły do wspólnego zasobu języka ukraińskiego i polskiego”¹⁰, np.: *pójść z torbami // niti z torbami, jak Filip z konopi // як Пулип з конопель*.

Część etymologicznie powiązanych frazeologizmów z zakresu języka polskiego i ukraińskiego zmieniła swoje znaczenie. W obu językach duże zmiany zaszły w licznej grupie idiomów prasłowiańskich, nieco mniejsze – w zapożyczonych w dawnych czasach, por. semantykę frazeologizmów *wypłynąć na czyste wody* (‘wyjść z trudnej sytuacji, pokonać trudności’) i *виплисти на чисту воду* (‘rozkритися, стати відомим’). Takie zwroty tworzą pary międzyjęzykowych homonimów i paronimów frazeologicznych. Są to jednostki językowe podobne pod względem brzmienia i leksykalnego składu, bliskości struktur gramatycznych przy jednoczesnym zupełnym lub częściowym zróżnicowaniu semantycznym. Istotnymi modyfikacjami z zakresu semantyki odznaczają się, m.in. takie pary prasłowiańskich z pochodzenia zwrotów: *wpaść w oko – впасти в око; (aż) uszy puchną – (аж) вуха пухнуть, na rękę – на руку*. We frazeologizmach – homonimach międzyjęzykowych – odbija się ewolucja zmian znaczeń słów-komponentów i samych zwrotów. Na przykład semantyka ukraińskiej jednostki frazeologicznej *з серцем* (‘сердито, з гнівом, із злістю’) jest związana z dawnym korzeniem *срьдъ* – ‘gniew, złość’¹¹. W języku polskim *z sercem* oznacza ‘sumiennie, rzetelnie, chętnie’. W ten sposób obraz świata zawarty w międzyjęzykowych homonimach frazeologicznych i paronimach, mimo zewnętrznego podobieństwa, okazuje się niesymetryczny. Rozbieżności

¹⁰ Л. Ткач, *Перспективи дослідження українсько-польських взаємин у соціолінгвістичному аспекті*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze”, 17–18/2004, s. 99.

¹¹ O pochodzeniu wyrazu *серце*: *Етимологічний словник української мови*, т. 5, Київ 2006, с. 222.

w semantyce międzyjęzykowych homonimów frazeologicznych stanowi znaczną trudność dla tego, kto włada językiem polskim i ukraińskim. Możliwość błędnego zrozumienia homonimicznego frazeologizmu jest większa w tych przypadkach, gdy kontekst nie „podpowiada” znaczenia zwrotu, por. użycie polskiego *dać dęba* „uciec” i ukraińskiego *datu (epizatu) dубa* „umrzeć”: 1. Monarchini po trzech minutach *dała dęba* wraz z księciem małżonkiem (W. Kopaliński). 2. Можна й *дуба epizatu*, моржуючи (Ю. Збанацький)¹².

Liczne są frazemy, które są podobne pod względem ogólnego znaczenia, ale wariantywne pod względem wchodzących w skład komponentów. Świadczą w ten sposób o różnym kulturowo-historycznym doświadczeniu polskiego i ukraińskiego narodu, por. np.: *nie dać sobie w kaszę dmuchać* // *не дати собі плюнути в борці*; *przyczepił się jak rzep psiego ogona* // *пристав як репях до кожуха*; *być pod pantoflem* // *бути під каблуком*.

Językowy obraz świata każdego narodu najwyraźniej odbija się w zwrotach, które wyrosły na narodowym gruncie. Takie frazemy ukazują wydarzenia historyczne, fakty, tradycje narodowe, mentalne stereotypy. Na przykład polski zwrot *od Sasa do Lasa* powstał w XVIII w., kiedy polska szlachta była podzielona na zwolenników Augusta II Mocnego i Stanisława Leszczyńskiego, ówczesnych kandydatów do tronu. Wyrażenie *wyjść jak Zabłocki na mydle* powstało na bazie konkretnego wydarzenia: szlachcic Cyprian Zabłocki chciał uniknąć myta za przywiezione mydło i podczas transportu Wisłą zanurzył skrzynie z mydłem w wodzie. W rezultacie mydło się rozpuściło. Ten fakt został odnotowany przez świadomość społeczną i utworzony frazeologizm zaczął przekazywać znaczenie „zrobić zły biznes”. Por. ukr. *Мамаєво побойище, вольний козак, набігти мов (татарська) орда*. Do kultu-

¹² Semantyczna rozbieżność około 100 grup ukraińsko-polskich międzyjęzykowych homonimów frazeologicznych została opisana w słowniku: I. Кононенко, О. Співак, *Українсько-польський словник міжмовних омонімів і паронімів*, Київ 2008, s. 308–342.

rowo determinowanych fenomenów należą zwroty z folkloru – z pieśni i bajek, por. *bajka o żelaznym wilku, za króla Ćwieczka; ясний місяць, коса до (нижче) пояса*.

Rodzime frazeologizmy są także powiązane z życiowymi spostrzeżeniami. Wśród wielkiej grupy frazemów o powszednim charakterze, które odzwierciedlają narodowe wyobrażenia o świecie, można wymienić np. polski zwrot *ciche dni*, czyli czas, kiedy małżonkowie nie rozmawiają ze sobą z powodu konfliktu. Semantyka tego frazeologizmu jest dla Ukraińców niezrozumiała. W dawnych czasach ukraińska rodzina dwa razy dziennie zbierała się za stołem. Przed jedzeniem modlono się i proszono wzajemnie o wybaczenie za wszelkie wyrządzone krzywdy, dlatego sytuacje, w których mąż i żona ze sobą nie rozmawiają w wyniku kłótni, nie mogły się wydarzyć. W dzisiejszych czasach tradycja wzajemnego wybaczenia przed obiadem zanikła, ale stereotypowo ukraińskie małżeństwa rozmawiają ze sobą w dowolnej sytuacji. Por. również: *narobić bigosu, jakby go wymiotło; ні в тин ні в ворота, як муха в спачівку*.

Narodowokulturowe zabarwienie frazemów wyraża się zarówno w ich ogólnej semantyce, obrazowości, jak i w leksykalnym składzie jednostek frazeologicznych. Przykładem są słowa-symboli. Wspólne pochodzenie i wzajemne wpływy języka polskiego i ukraińskiego, podobieństwo mentalnych cech obu narodów doprowadziły do zbliżenia ich systemów językowo-symbolicznych. Jednocześnie w języku polskim i ukraińskim można zaobserwować grupy słów wchodzących w skład zwrotów frazeologicznych, które są całkowicie lub częściowo rozbieżne pod względem semantyki symbolicznej. Są to nazwy zwierząt, roślin, etnograficznych przedmiotów; część nazw w jednym języku występuje jako symbol, w innej zaś nie, por.: *bóbr // бобер, kogut (kur) // півень, ręcznik // рушник*.

Bliska do grupy słów-symboli jest grupa leksemów-słów kluczowych, które są „wyjątkowe i charakterystyczne dla odrębnej kultury”¹³.

¹³ A. Wierzbicka, *Słowa klucze...*, s. 17; por. też, *Semantics, Culture and Cognition: Universal, Human Concepts in Culture – Specific Configurations*, New York 1992.

W języku polskim do sfery kluczowych nazw wchodzi leksem *piwo*. Dawne tradycje picia piwa potwierdzają współczesne badania socjologiczne, zgodnie z którymi również w dzisiejszych czasach najbardziej popularnym wśród Polaków napojem alkoholowym jest właśnie piwo (dane Ipsos). Warto przypomnieć znany polski żart o tym, że Słowianie dzielą się na trzy grupy: pijących wódkę, wino albo piwo. Leksem *piwo* stał się podstawą wielu jednostek frazeologicznych, por. *nawarzyć piwa*; *pić piwo, którego się nawarzyło*; *małe piwo*. Tego typu konstrukcje nie występują w języku ukraińskim.

W języku ukraińskim do grupy leksemów-słów kluczowych należy słowo *сало*. Ten leksem wiąże się dla Ukraińców z oceniającymi skojarzeniami. Większość frazeologizmów ze słowem *сало* ma silnie wyrażoną negatywną lub ironiczną ocenę, por.: *залити сала за шкуру, на комариному салі, як салом по губах*.

Stałe zwroty w języku polskim i ukraińskim są zgrupowane wokół słów, które tworzą podstawowe grupy tematyczne, wśród których wyróżnia się nazwy: części ciała (somatyzmy) [*mieć w jednym palcu*; *стати на власних ногах* itp.], zjawiska przyrodnicze (*bijać w obłokach*; *напустити туману*), faunę (faunonimy) [*za pianą kura*; *ведмідь на вухо наступив*], florę (floryzmy) [*gdzie pieprz rośnie*; *монтату ряс*], liczby (*przegnać kogoś na cztery wiatry*; *знати як свої п'ять пальців*) i wiele innych. Można również wyodrębnić grupy jednostek leksykalnych, które często tworzą stałe zwroty tylko w jednym z analizowanych języków. W języku polskim grupy frazeologizmów tworzą się wokół leksemu *pietruszka* (*pietrucha*), *but*, *figiel* itp., w języku ukraińskim wokół słów *кленка*, *решето*, *макітра* itp., np.: *ni z gruszki, ni z pietruszki*; *siać pietruszkę*; *ni z gruchy, ni z pietruchy*; *без кленки в голові, розсохлися кленки, вставляти кленки*. Charakterystyczną dla polskiego i ukraińskiego językowego obrazu świata grupę zwrotów frazeologicznych tworzą nazwy własne – antroponimy i toponimy. Konstrukcje frazeologiczne z nazwami własnymi są z reguły specyficzne dla danego narodu, w języku polskim i ukraińskim elementy onomazjologiczne również się nie powtarzają: *Anglik z Kołomyi, obrona Często-*

chowy, pamiętać króla Świeczka; за царя Тимка, Христа в намисті, на Миколи та й ніколи.

Podczas analizy charakterystycznych dla danego języka zwrotów frazeologicznych niezmiennie powstaje pytanie o możliwości przekładu takich jednostek. Motywacja wielu współzależnych frazemów różni się w języku polskim i ukraińskim, jednakże przekazują one to samo znaczenie, por.: (*wybierać się*) *jak sójka za morze* // (*вибиратися*) *як чумак по сіль; uszy do góry!* // *держу хвіст трубою (ністолетом); włożyć kij w mrowisko* // *розворушити осине гніздо*. Podczas przekładu zanika narodowo-kulturowy obraz, który wyróżnia obraz świata każdego narodu spośród innych. Na przykład polskie wyrażenie *smalić cholewki* jest związane z czasami, kiedy chłopiec, który wybierał się na spotkanie z dziewczyną, opiekał (smalił) buty, aby ładniej wyglądały. Ukraiński odpowiednik *підбивати клинці* jest oparty na sytuacji podziału ziemi między mieszkańcami wsi (rodzinie dziewczyny, która się podobała, dodawano nieco ziemi – tzw. клину).

Przekład idiomów o zabarwieniu etnograficznym, szczególnie w tekście literackim, stanowi jeden z podstawowych problemów translatoryki. W przekładzie literackim należy zachować etnolingwalne wyrażenie. Na przykład w języku polskim podstawowe frazeologizmy oznaczające odmowę swatania to *dać kosza, dać (podać) czarną polewkę*. Ekwivalentem tych polskich synonimicznych zwrotów jest w języku ukraińskim frazeologizm *дати (піднести) гарбуза*. Wybitny ukraiński poeta i tłumacz Maksym Rylski podczas przekładu *Pana Tadeusza* Adama Mickiewicza zetknął się z problemem przekazu zwrotu *podać czarną polewkę*. Rylski stworzył wyrażenie *чорна підлива*. Tłumacz mógł skorzystać z idiomu *піднести гарбуза*, ale w tym wypadku zniknęłby polski koloryt, por.:

*I już oświadczać, lecz pomiarkowano,
I czarną tu polewkę do stołu podano* (A. Mickiewicz);

*Як не примітив пан (а був на все кмітливий),
то, затаївшися у справедливім гніві,
підливи чорної звелів йому налить* (tłum. M. Rylski).

Część polskich i ukraińskich frazeologizmów nie ma odpowiedników w innym języku. Idiomy tego typu świadczą o wyjątkowości sposobu rozumienia świata przez użytkowników danego języka, o zwracaniu przez nich szczególnej uwagi na pewne zjawiska i cechy, o specyficznych mentalnych asocjacjach. W języku ukraińskim nie istnieją komparatywne zwroty, które charakteryzowałyby „nudzenie się” albo „to, co nudne”, natomiast polscy użytkownicy języka stworzyli frazeologizmy *nudzić się jak mops* i *nudny jak flaki z olejem*. Ukraińcy wiedzą, czym są puste obietnice wyborcze, a jednak stały analog do polskiego wyrażenia *kiełbasa wyborcza* nie powstał. Frazeologizmy nieposiadające ekwiwalentu oddaje się podczas przekładu opisowo lub jednym słowem, np. *kurek na kościele* // *флюгер*, *strachy na Lachy* // *безпідставні побоювання*, *довгий карбованець* // *duży i lekki zarobek*.

Polskie i ukraińskie zasoby frazeologizmów wzbogacane są stale. Odbicie w językowym obrazie świata różnych narodów, również polskiego i ukraińskiego, znajdują procesy globalizacyjne. Tradycja uniwersalizmu frazeologizmów-zapożyczeń, która została zapoczątkowana już poprzez przyswojenie biblizmów i mitologizmów, odradza się i rozpowszechnia. Można zaobserwować pojawienie się bliskich pod względem obrazowości zwrotów różnych językach świata. Takie wyrażenia jak *wisienka na torcie* // *вишенька на торті*, *pachnąc naftaliną* // *пахнути нафталіном*, *napisać lewą nogą* // *написати лівою ногою*, *wisieć na telefonie* // *висіти на телефоні*, *weszać na dywanik* // *викликати на килим* itp. stały się internacjonalizmami. Podobne frazeologizmy są dowodem na stworzenie pewnego europejskiego, a nawet jeszcze szerszego lingwokulturowego konglomeratu. Procesy przyswojenia jednostek frazeologicznych jednego typu odbywają się w dzisiejszych czasach na tyle szybko, że czasami nie jest możliwe ustalenie pierwotnego źródła ich utworzenia, por. zwroty typu *dwa w jednym* // *два в одному*, które w zmienionej formie weszły do użytku w różnych językach świata poprzez reklamę szamponu.

Narodowo nacechowane idiomy pojawiają się w języku polskim i ukraińskim rzadziej, jednak rozwój systemów frazeologicznych kosz-

tem rodzimych konstrukcji trwa nieustannie. Ważnym źródłem uzupełniania stałych związków staje się język profesjonalny, slangowy i język mediów, np.: *na garnuszku rodziców, dwa na szynach, trzymać w zatrażarce; ланцюгова реакція, чорнобильський синдром, ворушити булками*.

W porównaniu z ukraińskim język polski częściej wchłania frazeologizmy z tekstów literackich bądź filmów. Autorami wyrażen, które stały się współczesnymi polskimi frazeologizmami, są pisarze i działacze kultury, jak: S. Mrożek, J. Chmielewska, J. Przybora, A. Osiecka i wielu innych, por. np.: wyrażenia J. Chmielewskiej: *krowo niebiańska!*, *wzrostu siedzącego psa, wymyślał mu brukowanymi słowami*, por. również frazeologizm *tego by Mrożek nie wymyślił*. Źródłem polskich frazeologizmów stały się też kultowe filmy, np.: „Sami swoi”, „Rejs”, „Miś”, „Seksmisja”, por. np.: *świńska rura nie miś* („Miś”), *widzę ciemność* („Seksmisja”), *w tak pięknych okolicznościach przyrody* („Rejs”), *dzień świra* (tytuł filmu).

Przykłady rozwoju ukraińskiego systemu frazeologicznego dzięki współczesnym dziełom sztuki lub szlagwortom z filmowych dialogów są nieliczne. Można spotkać kalki z kultowych filmów zagranicznych lub radzieckich, z filmów animowanych. Wśród frazeologicznych „nowinek” można wymienić *дiстату вухо від оселедця* (z pol. *dotac ucho od śledzia*), który wszedł do użycia za sprawą popularnego filmu J. Machulskiego „Vabank 2”, por. w tekście: – *Чи вживаєте якісь наркотичні речовини, алкоголь, лікувальні препарати? ... – ...молоко, дурман, хліб, сіль, вухо від оселедця... – автоматично почав я...* (С. Поваляєва).

Językowy obraz świata każdego narodu tworzy się na przestrzeni tysięcy lat i charakteryzuje się w dużej mierze stałością. Jednak narodowy światopogląd nie jest zastygłą konstrukcją. W porównaniu z leksyką frazeologia reaguje na zmiany nieco wolniej, o ile jest to związane z procesami nadawania wyrażeniom i zwrotom nowego sensu, pojawianiem się asocjatywnych paraleli. Niejednego stulecia trzeba było użytkownikom różnych języków, aby pies, który w idiomach jest charakteryzowany ne-

gatywnie, z czasem stał się uosobieniem pozytywnych cech, por. *wierny jak pies* // *вірний як пес*. Współczesny proces idiomatyzacji zachodzi znacznie szybciej.

Językowe obrazy świata Polaków i Ukraińców są z jednej strony zbliżone i podobne, z drugiej natomiast – każdy z tych języków wykazuje cechy charakterystyczne, które w ten czy inny sposób odzwierciedlają narodowe archetypy. Porównawcza analiza polskiej i ukraińskiej frazeologii otwiera możliwości odkrycia na tle wspólnych dla obu języków zjawisk specyfiki konceptualizacji świata przez oba narody.

Bibliografia

- Anusiewicz J., *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*, Wrocław 1995.
- Bartmiński J., *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin 2009.
- Bartmiński J., *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*, [w:] J. Anusiewicz, J. Bartmiński (red.), *Językowy obraz świata*, Lublin 1990, s. 103–120.
- Basaj M., D. Rytel, *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*, Wrocław 1982.
- Chlebda W., *Elementy frazematyki: Wprowadzenie do frazeologii nadawcy*, Lask 2003.
- Humboldt W. von, *O myśli i mowie*, tłum. E. M. Kowalska, Warszawa 2002.
- Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, oprac. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, Warszawa 2007.
- Wierzbicka A., *Semantics, Culture and Cognition: Universal, Human Concepts in Culture – Specific Configurations*, New York 1992.
- Wierzbicka A., *Słowa klucze. Różne języki – różne kultury*, Warszawa 2007.
- Бирих А. К., Мокиенко В. М., Степанова Л. И., *Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник*, Санкт-Петербург, 2001.
- Голубовська І. О., *Етнічні особливості мовних картин світу*, Київ 2004.
- Етимологічний словник української мови*, т. 5, Київ 2006.
- Жайворонок В. В., *Українська етнолінгвістика: нариси*, Київ 2007.
- Івченко А., *Українська народна фразеологія: ономаціологія, ареали, етимологія*, Харків 1999.
- Кононенко І., *Українська та польська мови: контрастивне дослідження / Kononenko I., Język ukraiński i polski: studium kontrastywne*, Warszawa 2012.

- Кононенко І., Співак О., *Українсько-польський словник міжмовних омонімів і паронімів*, Київ 2008, s. 308–342.
- Потебня А. А., *Мысль и язык*, Киев 1993.
- Потебня А. А., *О некоторых символах в славянской народной поэзии*, [w:] А. А. Потебня, *Слово и миф*, Москва 1989, с. 285–378.
- Скрипник Л. Г., *Фразеологія української мови*, Київ 1973.
- Словник фразеологізмів української мови*, ред. В. О. Винник, Київ 2003.
- Ткач Л., *Перспективи дослідження українсько-польських взаємин у соціолінгвістичному аспекті*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze”, 17–18/2004.
- Толстой Н. И., *Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике*, Москва 1995.
- Юрченко О. С., *Формування фразеологічного фонду української літературної мови (кінець XVIII – поч. XIX ст.)*, Харків 1984.

www.mova.info

www.nkjp.pl

Picture of the world in polish and ukrainian phraseology

The article considers one of the basic problems in the modern linguistics – the picture of the world. The presented research is based on the Polish and Ukrainian phraseology. However, examples from other languages are added in order to determine the characteristics of worldview. The contrastive nature of the work makes it possible to detect specific picture of the world of each of the nations, while taking into account the linguistic phenomena common to both societies.

Key words: picture of the world, phraseology, Polish, Ukrainian, contrastive